

DOI 10.4467/25439561KSR.20.003.13292

ADAM WIELOMSKI <https://orcid.org/0000-0001-8692-6469>

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Warszawa

AUSTRO-WĘGRZY I PANEUROPEIŚCI. ARYSTOKRATYCZNI KRYTYCY EUROPY WERSAŁSKIEJ

AUSTRO-HUNGARIANS AND PANEUROPEANS. ARISTOCRATIC CRITICS OF VERSAILLES EUROPE

Streszczenie

We współczesnej literaturze jest wiele książek i artykułów na temat nacjonalistycznych i faszystowskich krytyków Europy podczas konferencji w Wersalu. Brakuje natomiast prac o konserwatywnych i arystokratycznych krytykach tego modelu politycznego. Celem tego tekstu jest przedstawienie krytyków strony konserwatywnej z punktu widzenia elit imperium Habsburgów. Mamy trzy grupy społeczne, które bronią starego imperium: arystokratyczne i kosmopolityczne elity austriackiej szlachty ziemskiej, węgierskiej szlachty i Żydów. Te trzy grupy nie rozumieją idei narodu, państw narodowych i nacjonalizmu. Po upadku imperium w 1918 roku tylko węgierska arystokracja i szlachta zachowują swoją rolę polityczną, kierując węgierskim państwem narodowym. Austriackie tradycyjne elity są kosmopolityczne i pozostają w radykalnej opozycji do nowej republiki. Ich polityczny międzynarodowy, ponadnarodowy punkt widzenia reprezentuje ruch paneuropejski.

Abstract

There are many books and articles on the nationalist and fascist critics of Europe at the Versailles Conference, whereas there are no works in contemporary literature about conservative and aristocratic critics of this political model. The purpose of this text is to present the critics of the conservative side from the point of view of the elite of the Habsburg Empire. We have three social groups that defend the old empire: the aristocratic and cosmopolitan elites of the Austrian land-holding gentry, the Hungarian nobility and the Jews. These three groups do

not understand the ideas of nation, nation-state, and nationalism. After the fall of the empire in 1918, only the Hungarian aristocracy and nobility retained their political role, running the Hungarian nation-state. Austria's traditional elite is cosmopolitan and in radical opposition to the new republic. Their political, international, supranational point of view represents the Paneuropean movement.

Słowa kluczowe: Austro-Węgry, konserwatyzm, Habsburgowie, 1918, Paneuropa

Keywords: Austria-Hungary, conservatism, the Habsburgs, 1918, the Paneuropean movement

1. Wprowadzenie

Pod koniec 1918 roku Austro-Węgry rozpadły się niczym domek z kart. Miejsce wielonarodowej monarchii naddunajskiej zajęło szereg całkiem nowych państw, ewentualnie jej ziemie zostały przyłączone do sąsiednich, konstytuując mniej lub bardziej doskonałe państwa narodowe. Fakt ten przypieczętowało szereg traktatów zawieranych na przedmieściach Paryża, tworząc system wersalski w Europie Środkowo-Wschodniej.

W Polsce, szczególnie zaś w ex-Galicji, panowanie Habsburgów pozostawiło raczej pozytywne wspomnienia. Dzieje się tak, ponieważ w świadomości potocznej zapamiętano okres konstytucyjny, z lat 1867-1918, gdy Galicja cieszyła się szeroką autonomią, a szereg polskich polityków konserwatywnych wchodziło w skład kolejnych rządów w Wiedniu. Pierwsze stulecie centralizacji i germanizacji (1772-1867) zostało Habsburgom zapomniane i przebaczone. Jednakże gwałtowność rozkładu Austro-Węgier i wyraźna niechęć do tej tradycji politycznej w państwach sukcesyjnych wskazuje, że monarchia naddunajska w Europie Środkowej i na Bałkanach kojarzona była (i jest nadal) raczej z więzieniem narodów. Nie oznacza to, że zaraz po śmierci tego bytu politycznego nikt go nie bronił i nie patrzył nań z nostalgią. Celem tego tekstu jest prezentacja argumentacji nielicznych zwolenników utrzymania monarchii naddunajskiej.

2. Habsburscy Austro-Węgrzy

W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że Habsburgowie jakoby w genach nosili niechęć do idei narodu, państwa narodowego, preferując średniowieczną jeszcze wizję monarchii uniwersalnej lub ponadnarodowego imperium. Z Karolem V Habsburgiem i jego kanclerzem Mercurino Gattinara kojarzy się ostatnia, zarysowana w XVI wieku, wielka wizja zjednoczenia całego świata pod berłem cesarskim¹.

¹ Zob. np. R. Menéndez Pidal, *Idea Imperial de Carlos V*, Madrid 1971, ss. 3-36; J.L. Villacañas, *Qué impero? Un ensayo polémico sobre Carlos V*, Madrid 2008, ss. 15-25, 138-213; L. Gerbier, *Les raisons de l'Empire. Les usages de l'idée impériale depuis Charles Quint*, Paris 2016, ss. 27-66.

Jeszcze mieszkający na emigracji, zmarły w 2011 roku potomek Karola V, a mianowicie Otto von Habsburg, odrzucał ideę państwa narodowego. W to miejsce opowiadał się za „superpaństwem” europejskim, będącym reminiscencją uniwersalnego cesarstwa jego przodków, a stojącym w opozycji do burbońsko-francuskiej idei *État-Nation*².

Przez całe XIX stulecie Habsburgowie austriaccy świadomie i celowo ignorowali powstanie nowoczesnych narodów w Europie wschodniej, w tym także i narodu niemieckiego. Austria, a następnie Austro-Węgry (1867), aż do swojego rozpadu (1918), oparte były na anachronicznej idei lojalności dynastycznej. W sferze symbolicznej ujawnia to ceremonia przysięgi wojskowej, w czasie której żołnierze deklarowali – w dwunastu językach do wyboru – lojalność nie wobec państwa austro-węgierskiego jako takiego (był prawnopubliczny), lecz wyłącznie wobec osoby panującego i jego dynastii (lojalność z dziedziny prawa prywatnego, charakterystyczna dla stosunków feudalnych). Również po decentralizacji państwa w 1867 roku w Wiedniu formalnie nie uznawano istnienia narodów. Zaakceptowano autonomię historycznych prowincji, których granice tylko czasami pokrywały się z etnicznymi, jak i istnienie grup językowych. Narody w swoich etnicznych granicach nigdy nie stały się podmiotami autonomii. Konsekwentnie, aż do upadku w 1918 roku, nie prowadzono statystyk narodowych poddanych, a jedynie liczono osoby deklarujące codzienne posługiwanie się określonym językiem. Austro-węgierskie szkoły uczyły o dziejach państwa, dynastii i konkretnej historycznej prowincji, systematycznie ignorując dzieje ludów i narodów. Szkoły, urzędy i prasa nie prowadziły spójnej polityki historycznej, mającej na celu kreację wspólnej świadomości imperialnej. Wielonarodowa monarchia aż do 1918 roku opierała swoje istnienie wyłącznie na personalnej lojalności wobec rządzącej od stuleci dynastii³. Podobnie było w polityce międzynarodowej, gdzie, dokąd tylko to było możliwe, obowiązywała między innymi formuła Klemensa von Metternicha, że „Włochy to tylko pojęcie geograficzne”⁴.

Które grupy narodowe i społeczne popierają istnienie Austro-Węgier? Odpowiedź najprostsza wydaje się brzmieć, że uprzywilejowani politycznie Austriacy i Węgrzy. Jednakże ta naturalnie nasuwająca się myśl tylko częściowo jest prawdziwa.

„**Austriacy**”. Niemcy austriaccy stanowią bez wątpienia naród uprzywilejowany w monarchii naddunajskiej. W 1906 i 1910 roku osoby deklarujące język niemiecki jako ojczysty stanowią 23,9% populacji. Mimo równouprawnienia, narodowość ta dominuje w administracji Przedlitawii, w armii cesarskiej (78-79% kadry oficer-

² O. von Habsburg, *Die Reichsidee. Geschichte und Zukunft einer übernationalen Ordnung*, Wien 1986, ss. 15-78.

³ B. Michel, *Nations et nationalismes en Europe Centrale, XIXe-XXe siècle*, Paris 1995, ss. 88-90; Idem, *Autriche-Hongrie*, [w:] Idem, M.-A. Rey, N. Pietri, *L'Europe des nationalismes aux nations*, Paris 1996, ss. 9-14.

⁴ W. Siemann, *Metternich. Staatsmann zwischen Restauration und Moderne*, München 2010, s. 54.

skiej⁵), pośród urzędników centralnych, szlachty, profesorów uniwersyteckich. Słowem, dominacja niemiecka przetrwała pośród wszystkich grup społecznych i zawodowych reprodukujących się przez kooptację lub wedle formuły dziedzicznej (szlachta), ponieważ punktem wyjścia w 1867 roku była absolutna niemiecka dominacja w wyżej wymienionych sferach i przez ponad pięćdziesiąt lat nie została ona przełamana. Niemieckojęzyczne elity dominują w austro-węgierskich władzach, a szczególnie we wspomnianej Przedlitawii, gdzie panują nad Czechami i Morawami, tworzącymi większość ludu. W swoim obszernym studium o austriackim konserwatyźmie francuski badacz Jean-Paul Bled wylicza następujące grupy wierne dynastii: dwór, hierarchowie katoliccy, profesorowie uniwersyteccy, szlachta, oficerowie⁶. Aż do 1918 roku jakieś 3/4 z nich jest niemieckojęzyczna.

Nie można jednak powiedzieć, że austriaccy Niemcy w całości popierają monarchię habsburską. W tym samym czasie, gdy rządzi niemieckojęzyczna elita, to niemiecka klasa średnia i drobnomieszczaństwo w warunkach liberalnej ekonomii muszą konkurować z przedstawicielami innych narodów na równych warunkach. Dlatego niemieckojęzyczne klasy niższe sprawę stosunków narodowościowych postrzegają zgoła inaczej, zarzucając często Habsburgom zdradę idei panowania niemieckiego nad Węgrami i Słowianami oraz przekształcenie monarchii naddunajskiej w państwo wielonarodowe. Dla nich monarchia naddunajska to system, w którym równouprawniono z nimi pozostałe nacje. Słowianie uważani są za niższych najpierw cywilizacyjnie, a wraz z rozpowszechnianiem się socjaldarwinizmu wręcz rasowo, o czym świadczą choćby pełne słowianofobii zapiski Adolfa Hitlera z okresu wiedeńskiego, wyrażające poglądy drobnomieszczaństwa⁷. Postawy polityczne klasy średniej wyrażają w tym czasie pangermaniści, którzy żądają albo kolonizacji ziem słowiańskich i sprowadzenia Słowian do rangi obywateli drugiej kategorii, albo odłączenia terenów niemieckojęzycznych (Austria, Sudety) i przyłączenia ich wprost do Niemiec. Pangermaniści masowo dokonują apostazji z religii katolickiej na luteranizm, aby pokazać swoją duchową łączność z Niemcami zjednoczonymi przez ewangelickie Prusy⁸. W latach 1918-1919 Austriacy w świeżo proklamowanej republice chcą przyłączenia do Niemiec, co zapewne stałoby się faktem, gdyby nie sprzeciw Francji, obawiającej się wzrostu demograficznego potencjału niemieckiego⁹.

⁵ Zob. B. Michel, *Autriche-Hongrie*, op.cit., ss. 26-27; J.-P. Bled, *Les fondements du conservatisme autrichien, 1859-1879*, Paris 1988, ss. 182-83.

⁶ Zob. J.-P. Bled, *Les fondements du conservatisme...*, op.cit., ss. 69-206.

⁷ Zob. A. Hitler, *Mein Kampf*, München 1936 [1925], I, ss. 1-5; A. Wielomski, *Antropologia polityczna Adolfa Hitlera*, „Pro Fide Rege et Lege”, 2020, nr 83, ss. 140-147.

⁸ Zob. G. Weil, *Le pangermanisme en Autriche*, Paris 1904; M. Korinman, *‘Deutschland über alles’. Le pangermanisme, 1890-1945*, Paris 1999, ss. 79-128.

⁹ Zob. R. Kochnowski, *Państwo stanowe czy dyktatura proletariatu? Geneza upadku austriackiej demokracji w latach 1927-1934*, Kraków 2012, ss. 31-33.

Węgry. Drugi z uprzywilejowanych narodów monarchii także nie opowiada się jednoznacznie w obronie Austro-Węgier. Już w okresie Wiosny Ludów węgierscy rewolucyjni patrioci odrzucali kompromis z Habsburgami i ukonstytuowanie państwa federalnego. Symbolem tej postawy był Lajos Kossuth, przeciwny panowaniu Habsburgów aż do 1894 roku, gdy zmarł na emigracji. Nawiasem mówiąc, podobnie czynią współczesne Węgry, nie uznając władców austriackich za członków panteonu rodzimych królów. Stąd brak ich posągów, obok rodzimych władców, na Placu Bohaterów (*Hősök tere*) w Budapeszcie. Zamiast Franciszka Józefa I stoi tutaj pomnik wspomnianego przed chwilą Kossutha.

Podobnie jak w przypadku Austriaków, tylko część Węgrów jest lojalna wobec wiedeńskiej dynastii. Są to klasy wyższe społeczeństwa, w znacznej mierze odsunięte wprawdzie od rządów centralnych i dworu w Wiedniu, lecz mające własne imperium w postaci ziem Korony Św. Stefana. Lojalistyczna jest przede wszystkim katolicka szlachta z zachodnich Węgier, która nawet w okresie międzywojennym, za czasów rządów admirała Miklósa Hortyego, z sympatią patrzyła na próby restauracji władzy Habsburgów dwukrotnie podejmowane przez Karola I Habsburga (1921). Reprezentujący węgierską szlachtę protestancką Horthy próby te stłumił groźbą użycia siły, zresztą za gorącą aprobatą Francji i sąsiednich państw sukcesyjnych (Czechosłowacja; Rumunia; Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców)¹⁰. Zasadniczo do 1918 roku lojalność wobec Habsburgów wyrażała węgierska ex-szlachta, bardzo liczna, gdyż stanowiąca ponad 5% tamtejszego społeczeństwa. Grupę tę współtworzyła złożona z ok. dwustu rodzin oligarchia ziemiańska, faktycznie rządząca Królestwem św. Stefana do 1918 roku¹¹, oraz drobna szlachta (w literaturze światowej często określana angielskim mianem „gentry”), dla której rozpad Austro-Węgier na państwa narodowe stanowił zagrożenie dla pozycji społecznej (ziemiaństwo, urzędnicy, nauczyciele, duchowni), zajmowanej na Słowacji, w Siedmiogrodzie i w Chorwacji.

W okresie międzywojennym zmuszona do migracji z terenów utraconych przez Koronę św. Stefana (prawie 2/3 obszaru) ex-szlachta to grupa autentycznie wydziedziczona politycznie i ekonomicznie. To ludzie najgłośniej kwestionujący system wersalski, nadający ton neo-imperialnej retoryce i polityce Budapesztu ze względu na swoją liczebność (ok. 300 tysięcy osób), wykształcenie i zdolność do kształtowania opinii publicznej¹². Jednakże nadzieją polityczną dla tej grupy przestają być

¹⁰ Zob. A. Polonsky, *The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918*, London 1975, ss. 49-50; Ch. Hohwald, *La diplomatie française face à la crise royale en Hongrie (1921)*, „Revue Historique des Armées”, 2008, nr 251, ss. 78-84.

¹¹ Zob. B. Michel, *Autriche-Hongrie*, op.cit., ss. 55-56.

¹² N.M. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania*, Stanford 1970, s. 51; D. Riley, *The Civic Foundations of Fascism in Europe. Italy, Spain, and Romania, 1870-1945*, Baltimore 2010, s. 175.

Habsburgowie. Ich miejsce zastępuje regent Horthy, czyli rodzimy rewizjonista systemu wersalskiego.

Żydzi. Do narodów najbardziej lojalistycznych wobec monarchii habsburskiej zaliczają się także Żydzi. Zwykle nie posiadają oni w ogóle świadomości narodowej, a jedynie konfesyjną (szczególnie ortodoksi zamieszkujący getta miejskie) lub są kosmopolitami (liberalna i lewicowa inteligencja), a jeśli już są nacjonalistami, to swoją ojczyznę widzą w dalekiej Palestynie (syjoniści). Rozpad monarchii naddunajskiej niesie ze sobą dwa rodzaje zagrożeń dla społeczności żydowskiej:

Zagrożenie etniczne. Powstanie państw narodowych oznaczało dojście do władzy mniej lub bardziej radykalnych nacjonalistów, z których znaczna część była antysemitami. Młode nacjonalizmy domagały się stanowczego opowiedzenia się po stronie konstytuującego świeże państwo narodu, wykazania z nim związku kulturowego, religijnego, historycznego i świadomościowego. W dodatku nacjonalizmy w Europie środkowo-wschodniej częstokroć nie opierały się na idei obywatelstwa, lecz na idei etnicznej, co automatycznie spychało Żydów do rangi podejrzanej mniejszości narodowej. Te zaś bywają szykanowane i odmawia się im pełnych praw politycznych, a przynajmniej neguje się ich przynależność do konstytucyjnego suwerennego narodu (nacjonalizmy słowacki, rumuński, chorwacki, polski)¹³. W przypadku Żydów antysemityzm przybiera także formy żądań dyskryminacji ekonomicznej czy ograniczeń edukacyjnych (*numerus clausus*, *numerus nullus*) etc.

Zagrożenie ekonomiczne. Społeczność żydowska jako jedyna w Austro-Węgrzech miała charakter ponadregionalny, nie wiążąc się z żadnym określonym geograficznie miejscem w państwie. Sprzyjało to jej działalności handlowej, pośrednictwu ekonomicznemu pomiędzy różnymi krajami obszernego państwa. Powstanie sukcesyjnych państw narodowych automatycznie oznaczało powstanie granic celnych i przyjęcia zasad polityki protekcyjnej. Przynieść to mogło znaczące korzyści produkcji i handlowi w ramach granic państwa narodowego, ale było niekorzystne dla handlu wielkoobszarowego, pomiędzy państwami sukcesyjnymi, będącego naturalną domeną handlowców żydowskich. Wreszcie, w monarchii naddunajskiej Żydzi to ok. 80% bankierów (przy czym większość to formalnie konwertyci), a sama monarchia to jeden z ich głównych klientów¹⁴.

¹³ W kolejności wymienianych nacjonalizmów zob. np. B. Bekier, *Naród i religia w Państwie Słowackim w latach 1939-1945*, Warszawa 2015, ss. 79-86; L. Volovici, *Nationalist Ideology and Anti-Semitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Oxford 1991, ss. 1-60; N. Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*, Leiden 2014, ss. 218-21; O. Bergmann, *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918-1929*, Poznań 1998, ss. 11-112.

¹⁴ A. Mayer, *La persistance de l'Ancien Régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*, Paris 1983, s. 116.

Z naszych rozważań wynika, że w Austro-Węgrzech istniały tylko trzy grupy społeczne szczerze popierające panowanie Habsburgów: 1. tradycyjne austriackie elity władzy, związane z niemieckojęzyczną arystokracją ziemską Przedlitawii; 2. część szlachty węgierskiej o katolickiej konfesji; 3. część kosmopolitycznej diaspory żydowskiej dążącej do asymilacji lub zajmującej się handlem. Arno Mayer w swoich badaniach ekonomiczno-socjologicznych opisuje monarchię habsburską sprzed wybuchu I wojny światowej jako skrajny przykład państwa, w którym pozycję dominującą zachowała arystokracja, pomimo awansu społecznego roturierów, industrializacji i powstawania nowej mieszczańskiej elity finansowej¹⁵. Cechą charakterystyczną arystokracji naddunajskiej (niemiecko- i węgierskojęzycznej) jest jej brak formalnego uznania dla rosnącego statusu rodzimego mieszczaństwa. Jest ono konsekwentnie ignorowane w życiu politycznym i towarzyskim. Arystokraci i mieszczanie stanowią dwa ściśle oddzielone światy społeczne i towarzyskie. Dżentelmeni z obydwu tych grup społecznych nie spotykają się, nie chodzą nawet do tych samych szkół. Stąd poparcie tradycyjnych elit dla rozwoju mieszczaństwa żydowskiego, z którym prowadzi się rozliczne interesy, ale które nie wpycha się na dworskie salony, nie przejawia ambicji do zajmowania stanowisk rządowych, godzi się z tym, że nie ma zdolności honorowej i nie może się pojedynkować etc.¹⁶ W oczach mieszczaństwa arystokracja jest kosmopolityczna, antynarodowa i oderwana od pozostałych grup. Nie jest i nie chce być częścią narodu, który nie spogląda na świat polityczny przez pryzmat dynastii i legitymizmu.

W okresie międzywojennym jedynie szlachta węgierska stała na czele własnego narodu, uznając państwo narodowe za własne i widząc w nim narzędzie do rewizji powstałych świeżo granic. Arystokracja niemieckojęzyczna nie solidaryzowała się z nowo powstałą austriacką republiką, a wielu z jej przedstawicieli, z racji miejsca posiadanych majątków, nagle stało się obywatelami zupełnie innej Czecho-Słowacji. Stąd żywa pośród niemieckiej arystokracji idea odnowienia cesarstwa i tęsknoty za mediewalnym *Sacrum Imperium*, będącym antytezą państw narodowych, uważanych za dziedzictwo demokracji i rewolucji francuskiej¹⁷.

W 1918 roku każda z wymienionych powyżej grup lojalistycznych wobec Habsburgów stanowiła arystokratyczną mniejszość w obrębie własnego narodu, a mamy przecież także takie narody jak czeski czy rumuński w całości niechętnie dyskryminującej ich monarchii. Z punktu widzenia politologicznej teorii legitymizacji władzy monarchia naddunajska nie miała prawa trwać, gdyż nie posiadała stabilnej i znaczą-

¹⁵ Ibidem, ss. 61-64, 111-21, 158, 169-71.

¹⁶ Ibidem, ss. 111-12, 116-19.

¹⁷ K. Breuning, *Die Vision des Reiches. Deutscher Katholizismus zwischen Demokratie und Diktatur (1929-1934)*, München 1969, ss. 67-80; H.G. Meier-Stein, *Die Reichsidee 1918-1945. Das Mittelalterliche Reich als Idee nationaler Erneuerung*, Aschau 1998, ss. 341-76.

cej bazy społecznej. Dla przykładu: lojalistyczna arystokracja niemieckojęzyczna w Czechach to ok. 200-250 regularnych głosów na którejś tzw. szlachty historycznej. Liczba to marginalna w stosunku do ogółu liczby mieszkańców Czech i Moraw, ale dająca szlachcie przewagę polityczną w kraju dzięki systemowi kurialnemu, skrajnie nadreprezentującemu ziemian¹⁸. Austro-Węgry były arystokratycznym skansenem negującym wzrost roli mieszczaństwa, procesy demokratyzacji i pojawienie się idei narodowej w XIX wieku. I dlatego w ciągu kilku tygodni państwo to rozpadło się pod koniec 1918 roku, właściwie bez czynnej kontrakcji lojalistycznej.

3. „Sierotki” po imperium: paneuropeiści

Z powstania państw sukcesyjnych po Austro-Węgrzech nie wszyscy byli zadowoleni. Nieliczne grupy społeczne czujące się dobrze w monarchii naddunajskiej – niemieckojęzyczni arystokraci i część Żydów – jawnie kontestowała porządek powstałych państw narodowych. W odróżnieniu od nacjonalistycznych krytyków porządku wersalskiego, którzy czuli się pokrzywdzeni przez świeżo wytyczone granice poszczególnych państw, dwie wspomniane grupy z nostalgią wspominały ponad-narodową monarchię Habsburgów. Mimo to środowiska te nie podnosiły wprost postulatu restauracji upadłego państwa. Zamiast tego posługiwano się hasłami internacjonalistycznymi i pacyfistycznymi, za pomocą których próbowano przekonać mieszkańców, zarówno byłych Austro-Węgiei, jak i całego kontynentu, do samolikwidacji instytucji państw narodowych i powołania w to miejsce federalnego „superpaństwa” europejskiego. Kierunek ten ukonstytuował się w postaci ruchu paneuropejskiego, który w szybkim czasie rozpowszechnił się w prawie całej międzywojennej Europie. Jednakże, z racji interesującego nas tutaj tematu, skupimy się wyłącznie na jego wiedeńskich początkach, ściśle związanych z resentymentami po Austro-Węgrzech.

Opublikowane niedawno badania amerykańskiej historyczki Katherine Sorrels z Judaic Studies Office z Uniwersytetu z Cincinnati przekonująco dowiodły, że ruch paneuropejski stworzyli wspólnymi siłami niemieckojęzyczni arystokraci i wiedeńscy zasymilowani Żydzi¹⁹. Dużą rolę pełniło w początkach ruchu także wiedeńskie środowisko wolnomularskie, które zainteresowało tą inicjatywą braci masonów z całej Europy, szczególnie z Francji²⁰. Amerykańska badaczka dowodzi, że idea paneuropejska wykiełkowała w powojennym Wiedniu, w oryginalnym środowisku

¹⁸ J.-P. Bled, *Les fondements du conservatisme...*, op.cit., s. 389.

¹⁹ K. Sorrels, *Cosmopolitan Outsiders. Imperial Inclusion, National Exclusion, and the Pan-European Idea, 1920-1930*, New York 2016, ss. 133-134, 140-141, 151-153, 171-172, 179-180.

²⁰ Ibidem, ss. 40-41, 186.

lewicowo-liberalnego „żydowskiego internacjonalizmu” i „katolickiego konserwatyizmu” post-habsburskich arystokratów²¹. Mimo olbrzymich różnic kulturowych i społecznych obydwie grupy zespoliło odrzucenie triumfującego w wersalskiej Europie nacjonalizmu i zasady państwa narodowego. Pierwotnie obydwie te grupy opowiadały się za utrzymaniem cesarskich Austro-Węgier. Obydwa środowiska łączył także elitaryzm: arystokraci pogardzali ludem i jego nacjonalistyczno-demokratycznym światopoglądem, podczas gdy żydowscy intelektualiści byli przerażeni rozkwitającym nacjonalizmem, widząc w nim doktrynę prowadzącą do nietolerancji narodowościowej, przemocy i pogromów, które mogły dotknąć ich osobiście.

Studując genezę ruchu paneuropejskiego, Katherine Sorrels znacząco umniejsza rolę dobrze wszystkim znanemu Richarda Coudenhove-Kalergiego. W rzeczywistości jego ojcami byli dwaj ludzie: 1. wspomniany powyżej niemieckojęzyczny arystokrata, który po 1918 roku – z racji miejsca zamieszkania – nagle stał się obywatelem Czechosłowacji, z którą w ogóle się nie identyfikował; 2. wiedeński kosmopolityczny i liberalny Żyd, Alfred Fried, którego nazwisko poszło później w zapomnienie, gdyż jego późniejsze drogi z paneuropeizmem rozeszły się²².

Obydwoj ojcowie ruchu paneuropejskiego zgadzali się, że narody i państwo narodowe są złem samym w sobie. W literaturze często cytowano fragment deklaracji spisanej przy okazji wstąpienia Coudenhove-Kalergiego do loży masonskiej Humanitas w Wiedniu (1921), gdzie tak oto deklaruje swoją narodowość:

„Na skutek mojego pochodzenia (ojciec był Europejczykiem z flamandzką, grecką, rosyjską, polską, niemiecką i norweską arystokratyczną krwią, moja matka była japońską mieszczanką) brakuje mi jakiegokolwiek wyłącznej przynależności do jakiegokolwiek narodu, jakiegokolwiek rasy, jakiegokolwiek kasty. Czuję się częścią europejskiej i w węższym znaczeniu, niemieckiej wspólnoty kulturowej: ale nie w rozumieniu jakiegogo nacjonalizmu. [...] Z tych wszystkich powodów czuję się tylko i wyłącznie kosmopolitą, z najdalej idącą tolerancją dla obcych i obcości, bez jakichkolwiek narodowych i społecznych uprzedzeń. [...] Chciałbym przystąpić do organizacji, która jest tak samo internacjonalistyczna i kosmopolityczna jak ja sam i w tendencji, do której przynależą idee pojednania i braterstwa narodów”²³.

Dwa lata później, w programowej rozprawie *Pan-Europa* (1923) Richard Coudenhove-Kalergi zaproponował stworzenie Stanów Zjednoczonych Europy, powstałych dzięki dobrowolnej federalizacji państw narodowych. Coudenhove-Kalergi nawoływał do stworzenia imperium europejskiego, argumentując, że nasz kontynent

²¹ Ibidem, ss. 3-4.

²² Charakterystyka życia, osoby i poglądów A. Frieda: Ibidem, ss. 23-36, 111-118.

²³ Cyt. za: A. Ziegerhofer-Pretenthaler, *Botschafter Europas: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren*, Wien 2004, s. 51.

stracił swoją pozycję hegemonu światowego na rzecz Rosji/ZSRR, Stanów Zjednoczonych i Japonii. Powstanie Stanów Zjednoczonych Europy stworzyłoby jednolity europejski organizm polityczny, gospodarczy i militarny, gdzie w sposób naturalny zanikłyby wojny wewnętrzne, organizm polityczny zdolny do odzyskania hegemonii w świecie. Poza tym, dowodzi, tradycyjne państwo narodowe stało się zbyt małe, żeby prowadzić samodzielny byt i wszystkie małe i średnie państwa są skazane na federalizację. Największe potęgi współczesnego świata, czyli Stany Zjednoczone, Rosja i Wielka Brytania są państwami federalnymi i wieloetnicznymi. Europa musi także pójść taką samą drogą rozwoju politycznego i stworzyć państwo federalne o wspólnej gospodarce i z centralnym rządem²⁴. Zdaniem Coudenhove-Kalergiego, sytuacja powojennej Europy (1923) podobna jest do sytuacji państw Rzeszy sprzed zjednoczenia Niemiec, kiedy wszystkie te mniejsze i większe organizmy rywalizowały ze sobą, tracąc energię na walki o granice i wpływy. W czasie, gdy mocarstwa tworzyły kolonie, to Niemcy zajmowały się same sobą²⁵. I tak jak Bismarckowi udało się połączyć w jeden wielki polityczny i gospodarczy organizm podzielone Niemcy, tak samo dziś zjednoczyć musi się Europa.

Richard Coudenhove-Kalergi wskazuje na dwóch wrogów federalnej Europy. Pierwszym jest komunizm płynący z Rosji, grożący ujarzzeniem ideologiczno-politycznym kontynentu. Drugim są Stany Zjednoczone, dążące do dominacji gospodarczej nad Europą²⁶. Stąd idea nowej organizacji politycznej kontynentu w miejsce anarchicznej i policentrycznej zasady państw narodowych²⁷. Anarchia ta miała umocnić się dzięki systemowi wersalskiemu, który przypieczętował rozpad Austro-Węgier. Stąd punkt docelowy ruchu paneuropejskiego, który zostaje zdefiniowany następująco:

„uznanie istniejących granic, przy jednoczesnej walce przeciwko granicom celnym. Doprowadzi to nas do Stanów Zjednoczonych Europy, w których granice państwowe stracą swoje dzisiejsze znaczenie i zostaną zdegradowane do rangi czystych granic administracyjnych”²⁸.

Niektóre tezy Richarda Cadehove-Kalergiego nie podobały się pozostałym założycielom ruchu, szczególnie wspomnianemu wcześniej Alfredowi Friedowi. Ten żydowski intelektualista, jak i popierający go inni kosmopolityczni rodacy, a także i wolnomularze, stawiali sobie za cel stworzenie uniwersalnego państwa światowego

²⁴ R. Coudenhove-Kalergi, *Pan-Europa*, Wien 1982 [1923], s. 21.

²⁵ *Ibidem*, s. 25.

²⁶ *Ibidem*, s. 69.

²⁷ *Ibidem*, s. 96.

²⁸ *Ibidem*, s. 115.

i likwidację armii, a w ślad za tym i wojen. Ich głównym motywem był radykalny pacyfizm, będący pokłosiem doświadczenia I wojny światowej. Wolnomularze i liberalni Żydzi wierzyli w przyrodzoną równość i wolność wszystkich ludzi. Tymczasem Coudenhove-Kalergi i popierający go niemieckojęzyczni arystokraci nie chcieli likwidacji państw, a jedynie państw narodowych w Europie, widząc w nich przyczynę konfliktów etnicznych i wojen pomiędzy narodami. Nie przyświecała im wizja państwa światowego, lecz odbudowanego na nowoczesnych zasadach dawnego uniwersalnego *Sacrum Imperium*, w granicach pokrywających się niemal z całą Europą, czyli od Lizbony na zachodzie, po ustaloną w 1921 roku w Rydze granicę Polski na wschodzie. Arystokraci chcieli zbudować imperium europejskie, które stanie do walki politycznej, ekonomicznej, a jak będzie to konieczne, to i do zbrojnej o hegemoniczne miejsce Stanów Zjednoczonych Europy w świecie, obok kontynentalnych imperiów Stanów Zjednoczonych, Związku Radzieckiego, Wielkiej Brytanii i Japonii. Austriaccy arystokraci byli kosmopolitami tylko wewnątrz Europy, ale nie w stosunku do świata. Prototypem takiego federalnego imperium są dla nich ich ojczyste Austro-Węgry.

O tej imperialnej tendencji świadczy nie tylko tekst *Pan-Europy*, pełen wrogości do Stanów Zjednoczonych, Związku Radzieckiego i Imperium Brytyjskiego, ale też i teksty Coudenhove-Kalergi dotyczące kolonializmu w Afryce. Wykluczając ze Stanów Zjednoczonych Europy Wielką Brytanię, wizjoner ten chętnie widział w niej Francję wraz z jej obszernym imperium kolonialnym, które miało zapewnić paneuropejskiemu imperium dostęp do surowców, jak również stanowić jej niewyczerpalne zasoby alimentacyjne²⁹. Panowanie polityczne i eksploatacja ludów kolonialnych zupełnie nie raziła austriackiego arystokraty, tak jak jego przodków nie raziło odrabianie pańszczyzny przez czeskich chłopów. Dla ludów kolorowych nie przewidziano zdobycy cywilizowanego państwa, które autor ten proponuje Europejczykom. Niektóre późniejsze teksty Coudenhove-Kalergiego znacząco poszerzają naszą wiedzę o jego stosunku do Afrykanów. W kilku artykułach wprost pisze, że Murzyni to rasa niższa od rasy białej, co nie czyni niemoralną eksploatacji ekonomicznej tubylców³⁰.

Richard Coudenhove-Kalergi dążył do zjednoczenia Europy, aby stworzyć z niej imperium³¹. Jakkolwiek później, przerażony tendencjami autorytarnymi i totalitarnymi prezentował poglądy polityczne chadecko-liberalne, to w momencie powstawania ruchu paneuropejskiego prezentował poglądy politycznie arystokratyczne. W jego pierwotnych planach w Stanach Zjednoczonych Europy miała sprawować rządy kosmopolityczna nowa arystokracja, złożona z ludzi wszechstronnie humanistycznie

²⁹ Ibidem, ss. 38, 156.

³⁰ R. Coudenhove-Kalergi, *Afrika*, „Paneuropa“, 1929, nr 2; Idem, *Europäische Rasse*, „Paneuropa“, 1933, nr 9/10.

³¹ K. Sorrels, *Cosmopolitan Outsiders*, op.cit., ss. 133, 190-196.

wykształconych, odrzucających idee narodu i etniczności. Mieli ją tworzyć arystokraci i przedstawiciele żydowskiej inteligencji. Projekt tej nowej elity został przedstawiony w rozprawce *Szlachta (Adel)* z 1922 roku³². Gdy jednak kosmopolityczni Żydzi porzucają projekt Paneuropy, nie będąc zainteresowani budową imperialnych Stanów Zjednoczonych Europy, a Coudenhove-Kalergi spiera się na tym samym tle z masonami i ostatecznie występuje z loży wolnomularskiej (1926), to dopiero wówczas jego projekt zostaje powiązany z austriackimi chadekami i nabiera charakteru demokratycznego. Mimo to przyświeca mu tęsknota za Austro-Węgrami, czego ostatecznym symbolicznym wyrazem było umiejscowienie siedziby Paneuropa-Union w dawnym cesarskim pałacu w Hofburgu³³.

4. Podsumowanie

Projekt polityczny przez stulecia realizowany przez dynastię Habsburgów ignorował proces powstawania i rozwoju nowoczesnych narodów, a następnie nacjonalizmów. Opierał się na lojalności i legitymizmie osobistym, a nie na idei państwa narodowego, ani nawet na świadomości i etosie państwa imperialnego. Był możliwy dopóty, dopóki procesy demokratyzacji mogły być powstrzymywane, dzięki czemu naddunajską monarchią mógł rządzić cesarz, dwór i kilka tysięcy kosmopolitycznych arystokratów. I wojna światowa, wraz z towarzyszącą jej totalną mobilizacją, oznaczała demokratyzację wszystkich i wszystkiego. Ginące setkami tysięcy na frontach wojennych narody imperium były przy okazji mobilizowane, uczono je posługiwać się bronią. Myśl, że można będzie po zakończeniu wojny zdemobilizować te miliony, odesłać do domu i zachować stare elitarne formy była utopią. W razie zwycięskiej wojny monarchia musiałaby się zdemokratyzować i zacząć uznawać tworzące ją narody oraz ich prawa kulturowe i polityczne. Powszechnej służbie wojskowej zawsze towarzyszy powszechne i równe prawo wyborcze. Skoro jednak Austro-Węgry wojnę przegrały, to w sytuacji załamania się władzy centralnej nastąpiło bankructwo samej idei cesarskiej.

W tej sytuacji, po 1918 roku, zachowanie faktycznego monopolu rządów przez starą arystokrację nie mogło się udać. Wraz z upadkiem cesarstwa przestał istnieć jej naturalny ostatni punkt oporu politycznego, czyli dwór imperialny. W nowo powstałych państwach narodowych tradycyjne elity mogły albo uznać nowe warunki polityczne i instytucję państwa narodowego, jak stało się na Węgrzech, albo pójść na swojego rodzaju emigrację wewnętrzną i tworzyć utopię Stanów Zjednoczonych Europy,

³² R. Coudenhove-Kalergi, *Adel*, Leipzig 1922.

³³ K. Sorrels, *Cosmopolitan Outsiders*, op.cit., s. 197.

mających za wzór upadłe państwo habsburskie. Ten kierunek wybrała arystokracja austriacka, ponieważ Republika Austrii zniosła instytucję monarchii i odebrała szlachcie wszelką władzę polityczną. Ta zaś jej część, która stała się obywatelami Czechosłowacji, częstokroć nie знаła nawet języka, którym posługiwano się w jej nowej ojczyźnie. O ile szlachta węgierska przystosowała się do nowej rzeczywistości, stając na czele państwa narodowego, o tyle arystokracja niemieckojęzyczna przyjęła pozycję totalnej kontestacji i życia wspomnieniami o upadłym świecie.

Literatura

- Bartulin N., *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*, Leiden 2014.
- Bekier B., *Naród i religia w Państwie Słowackim w latach 1939-1945*, Warszawa 2015.
- Bergmann O., *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918-1929*, Poznań 1998.
- Bled J.-P., *Les fondements du conservatisme autrichien, 1859-1879*, Paris 1988.
- Breuning K., *Die Vision des Reiches. Deutscher Katholizismus zwischen Demokratie und Diktatur (1929-1934)*, München 1969.
- Coudenhove-Kalergi R., *Adel*, Leipzig 1922.
- Coudenhove-Kalergi R., *Afrika*, „Paneuropa”, 1929, nr 2.
- Coudenhove-Kalergi R., *Europäische Rasse*, „Paneuropa”, 1933, nr 9/10.
- Coudenhove-Kalergi R., *Pan-Europa*, Wien 1982 [1923].
- Gerbier L., *Les raisons de l'Empire. Les usages de l'idée impériale depuis Chalres Quint*, Paris 2016.
- von Habsburg O., *Die Reichsidee. Geschichte und Zukunft einer übernationalen Ordnung*, Wien 1986.
- Hitler A., *Mein Kampf*, München 1936 [1925].
- Hohwald Ch., *La diplomatie française face à la crise royale en Hongrie (1921)*, „Revue Historique des Armées”, 2008, nr 251.
- Kochnowski R., *Państwo stanowe czy dyktatura proletariatu? Geneza upadku austriackiej demokracji w latach 1927-1934*, Kraków 2012.
- Korinman M., *'Deutschland über alles'. Le pangermanisme, 1890-1945*, Paris 1999.
- Mayer A., *La persistance de l'Ancien Régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*, Paris 1983.
- Meier-Stein H.G., *Die Reichsidee 1918-1945. Das Mittelalterliche Reich als Idee nationaler Erneuerung*, Aschau 1998.
- Menéndez Pidal R., *Idea Imperial de Carlos V*, Madrid 1971.

- Michel B., *Autriche-Hongrie*, [w:] Idem, M.-A. Rey, N. Pietri, *L'Europe des nationalismes aux nations*, Paris 1996.
- Michel B., *Nations et nationalismes en Europe Centrale, XIXe-XXe siècle*, Paris 1995.
- Nagy-Talavera N.M., *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania*, Stanford 1970.
- Polonsky A., *The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918*, London 1975.
- Riley D., *The Civic Foundations of Fascism in Europe. Italy, Spain, and Romania, 1870-1945*, Baltimore 2010.
- Siemann W., *Metternich. Staatsmann zwischen Restauration und Moderne*, München 2010.
- Sorrels K., *Cosmopolitan Outsiders. Imperial Inclusion, National Exclusion, and the Pan-European Idea, 1920-1930*, New York 2016.
- Villacañas J.L., *Qué impero? Un ensayo polémico sobre Carlos V*, Madrid 2008.
- Volovici L., *Nationalist Ideology and Anti-Semitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Oxford 1991.
- Weil G., *Le pangermanisme en Autriche*, Paris 1904.
- Wielomski A., *Antropologia polityczna Adolfa Hitlera*, „Pro Fide Rege et Lege”, 2020, nr 83.
- Ziegerhofer-Prettenthaler A., *Botschafter Europas: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren*, Wien 2004.

References

- Bartulin N., *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*, Leiden 2014.
- Bekier B., *Naród i religia w Państwie Słowackim w latach 1939-1945* [Nation and Religion in the Slovak State Between 1939-1945], Warszawa 2015.
- Bergmann O., *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918-1929* [National Democracy and the Jewishness, 1918-1929], Poznań 1998.
- Bled J.-P., *Les fondements du conservatisme autrichien, 1859-1879* [The Foundations of Austrian Conservatism, 1859-1879], Paris 1988.
- Breuning K., *Die Vision des Reiches. Deutscher Katholizismus zwischen Demokratie und Diktatur (1929-1934)* [The Vision of the Empire. German Catholicism Between Democracy and Dictatorship (1929-1934)], München 1969.
- Coudenhove-Kalergi R., *Adel* [Noble], Leipzig 1922.
- Coudenhove-Kalergi R., *Afrika* [Africa], „Paneuropa”, 1929, nr 2.

- Coudenhove-Kalergi R., *Europäische Rasse* [European Race], "Paneuropa", 1933, nr 9/10.
- Coudenhove-Kalergi R., *Pan-Europa* [Pan-Europe], Wien 1982 [1923].
- Gerbier L., *Les raisons de l'Empire. Les usages de l'idée impériale depuis Charles Quint* [The Reasons for the Empire. The Uses of the Imperial Idea Since Charles V], Paris 2016.
- von Habsburg O., *Die Reichsidee. Geschichte und Zukunft einer übernationalen Ordnung* [The Imperial Idea. History and Future of the Supranational Order], Wien 1986.
- Hitler A., *Mein Kampf* [My Struggle], München 1936 [1925].
- Hohwald Ch., *La diplomatie française face à la crise royale en Hongrie (1921)* [French Diplomacy and the Royal Crisis in Hungary (1921)], „Revue Historique des Armées”, 2008, nr 251.
- Kochnowski R., *Państwo stanowe czy dyktatura proletariatu? Geneza upadku austriackiej demokracji w latach 1927-1934* [The Corporative State or the Dictatorship of the Proletariat? The Genesis of the Fall of Austrian Democracy, 1927-1934], Kraków 2012.
- Korinman M., *'Deutschland über alles'. Lepangermanisme, 1890-1945* [‘Deutschland über alles’. The Pangermanisme, 1890-1945], Paris 1999.
- Mayer A., *La persistance de l'Ancien Régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre* [The Persistence of the Ancien Régime. Europe From 1848 to the Great War], Paris 1983.
- Meier-Stein H.G., *Die Reichsidee 1918-1945. Das Mittelalterliche Reich als Idee nationaler Erneuerung* [The Imperial Idea 1918-1945. The Medieval Empire as the Archetype of National Renewal], Aschau 1998.
- Menéndez Pidal R., *Idea Imperial de Carlos V* [Idea of the Empire of Charles V], Madrid 1971.
- Michel B., *Autriche-Hongrie* [Austria-Hungary], [in:] Idem, M.-A. Rey, N. Pietri, *L'Europe des nationalismes aux nations* [Europe from Nationalisms to Nations], Paris 1996.
- Michel B., *Nations et nationalismes en Europe Centrale, XIXe-XXe siècle* [Nations and Nationalisms in Central Europe, 19th-20th century], Paris 1995.
- Nagy-Talavera N.M., *The Green Shirts and the Others. A History of Fascism in Hungary and Rumania*, Stanford 1970.
- Polonsky A., *The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918*, London 1975.
- Riley D., *The Civic Foundations of Fascism in Europe. Italy, Spain, and Romania, 1870-1945*, Baltimore 2010.
- Siemann W., *Metternich. Staatsmann zwischen Restauration und Moderne* [Metternich. Statesman Between Restoration and Modernity], München 2010.

- Sorrels K., *Cosmopolitan Outsiders. Imperial Inclusion, National Exclusion, and the Pan-European Idea, 1920-1930*, New York 2016.
- Villacañas J.L., *Qué impero? Un ensayo polémico sobre Carlos V* [What Empire? A Controversial Essay on Charles V], Madrid 2008.
- Volovici L., *Nationalist Ideology and Anti-Semitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Oxford 1991.
- Weil G., *Le pangermanisme en Autriche* [The Pangermanisme in Austria], Paris 1904.
- Wielomski A., *Antropologia polityczna Adolfa Hitlera* [Adolf Hitler's Political Anthropology], „Pro Fide Rege et Lege”, 2020, nr 83
- Ziegerhofer-Prettenthaler A., *Botschafter Europas: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi und die Paneuropa-Bewegung in den zwanziger und dreißiger Jahren* [Ambassador of Europe: Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi and the Pan-European Movement in the Twenties and Thirties], Wien 2004.